

ОСВІТА І НАУКА В УКРАЇНІ В ПОВОЄННИЙ ПЕРІОД ЗА МАТЕРІАЛАМИ ДАЧО

У статті проаналізовано відбудову і розвиток освіти і науки у повоєнний період. Показано складність і неоднозначність умов відновлення мережі освітніх установ. Охарактеризовано здобутки у сфері науки і освіти, а також ідеологічний тиск на національну науку і освіту українського народу.

Ключові слова: освіта, наука, повоєнний період, ідеологічний тиск

Постановка проблеми. У розвитку суспільства важливу роль відіграє система освіти, яка закладає основи формування особистості людини, її світогляду, системи моральних і духовних цінностей. Вплив освіти і науки проявляється в різноманітних формах, а саме: формуються певні знання, уміння і навички, і сама людина як член колективу і суспільства в цілому, прищеплюючи їй принципи і норми поведінки, виховуючи її в дусі панівної моралі та ідеології, а також розвиває людину як особистість. Варто зазначити, що на початок війни в СРСР склалася однорідна цілісна багаторівнева система освіти, яка хоч і не повною мірою, але забезпечувала потреби радянського суспільства у підготовці кадрів різних спеціальностей і кваліфікацій, вихованих в дусі комуністичної ідеології. Освіта перетворилася на активний чинник побудови соціалістичного суспільства. Друга світова війна відбулася на всіх сферах життя радянського суспільства, в тому числі й на освіті. Система освіти УРСР в умовах війни зазнала численних змін, які вплинули на всі рівні освіти та управління нею.

Аналіз досліджень і публікацій. Вивчення питань, пов'язаних із різноманітними аспектами історії освіти і науки СРСР та УРСР в післявоєнний період набуло широкого спектру досліджень. Серед досліджень можна виділити праці В. М. Мельниченка, О. Г. Шамрая [4], В. І. Юрчука [6], Л. Д. Шевченка [8].

Мета статті полягає у тому, щоб на основі виявленого і опрацьованого комплексу джерел та наукової літератури дослідити розвиток освіти та науки в Україні.

Виклад основного матеріалу. З усіх радянських республік Україна зазнала чи не найбільших людських, матеріальних і духовних втрат та спустошень. Сотні міст, тисячі шкіл залишилися без шкільних приміщень, клубів, бібліотек, театрів, церковних храмів, історичних пам'яток. У міру звільнення міст і сіл від окупантів підіймалися з руїн згарищ школи, сільські хати-читальні, бібліотеки, клуби, відновлювалась діяльність кінотеатрів, музеїв, друкарень, майстерень художників і скульпторів. Зауважимо, що найтрудомісткішою справою була відбудова матеріальної бази - приміщень шкіл, культосвітніх закладів. Тимчасові школи і окремі класи влаштовувалися в уцілілих від пожеж громадських будівлях, сараях; заняття проводилися у дві і три зміни.

Так, у Звенигородському районі на 1944-1945 навчальний рік осовоєно 60 приміщень для класів, з них спеціальних - 49, пристосованих - 11. В цих приміщеннях було обладнано 160 класних кімнат, а наявність класів за шкільною мережею - 271. Внаслідок цього майже всі школи проводили навчання в дві зміни. В раді сіл, як Вільховець, Рижанівка, Чижівка, Стебне, Неморож не були повністю освоєні наявні шкільні приміщення, які були дуже зруйновані воєнними діями в 1944 р., або не було достатньої кількості парт, щоб обладнати всі наявні класні кімнати [1, 4]. Значною перешкодою в осовоєнні достатньої кількості класних кімнат були труднощі з остекленням їх. В більшій частині шкіл в класах були лише надвірні віконні рами. Для вирішення проблеми відсутності достатньої кількості приміщень для навчання, було взято на облік всі шкільні приміщення, що використовувались не за призначенням. Ставилися питання про звільнення цих приміщень для шкіл, внаслідок чого певна частина шкільних приміщень була звільнена і передана школам.

Партами і столами школи в 1944-1945 навчальному році були забезпечені недостатньо. В загальній кількості столів і парт було на 3901 місце в одну зміну, що дає в середньому на клас 24 місця в одну зміну. До того ж значна частина парт і їх замінителів була зроблена в 1944 р., з тим розрахунком, щоб їх в подальшому переробити на стандартні [1, 5]. Світлом школи Звенигородського району в зимовий період не забезпечувались, лише одна Козачанська школа мала електричний струм від місцевого млина, але не в достатній кількості.

В Україні розгорнувся рух по відбудові й ремонту шкіл власними засобами - «методом народної будови». Так, все літо 1944 р. Жашківські вчителі і учні при підтримці колгоспників відбудовували шкільні приміщення, зносили та лагодили меблі, заготовляли паливо. Було відкрито 27 шкіл, з них 23 розпочало навчання [2, 88]. Відчувалася гостра нестача вчительських кадрів, підручників, письмового та навчального приладдя.

Основними завданнями в галузі народної освіти у післявоєнний час було здійснення Закону про загальне обов'язкове навчання дітей 7 - 15 років, які протягом двох з половиною років не навчалися. Потрібно було відновити зруйновані школи, створити матеріальну базу для навчання дітей-сиріт, дітей інвалідів та військовослужбовців. Нарешті, потрібно було забезпечити школи педагогічними кадрами, яких не вистачало. Звернемо увагу, що ці завдання протягом 1944-1947 рр. були виконані. Здійснюючи впровадження Закону про обов'язкове навчання, черкаський міський відділ народної освіти, разом з директорами та всіма працівниками шкіл міста Черкаси, на початку навчального 1946-1947 р., провів перевірку охоплення навчанням дітей віком до 14 років. Внаслідок цих заходів всі діти були залучені до школи. Щоб попередити відсів учнів із шкіл та повернути тих, що їх залишили, по всіх школах були організовані гарячі сніданки. Протягом навчального року 729 учнів одержували їх безкоштовно. Велику увагу школи міста приділяли організації допомоги дітям сиротам та інвалідам, для цієї мети було зібрано 26791 крб [3, 24].

На кінець 1946-1947 навчального року у Черкаських школах працювало 250 учителів, з них в I - IV класах - 124, в V - VI - 80, в VIII - X - 46. 94 учителя мали вищу педагогічну освіту, 82 - середню педагогічну, 54 - закінчили учительський інститут, 20 - мають незакінчену вищу педагогічну освіту [3, 26].

Для підготовки учителів створювались короткочасні курси, відкривались педагогічні класи, педагогічні училища та учительські інститути. Варто звернути увагу на те, що перед закладами освіти і культури також ставилось завдання комуністичного виховання трудящих і боротьби з ідеологією «українського націоналізму». Будь-яка вільна думка, яка йшла врозріз із офіційною ідеологією, оцінювалася як «буржуазна» і «контрреволюційна». Особливо пильно відбувався нагляд за освітніми кадрами західних областей УРСР, недовіра до якої апріорі визначала кадрову політику на західноукраїнських землях у повоєнний період. Радянська влада розцінювала місцеву західну інтелігенцію насамперед як носія національної самосвідомості, натхненника українського націоналізму. Щоб здійснити «соціалістичні перетворення» у західних областях вимагалася велика кількість фахівців. Тому до регіону масово надсилалися викладацькі кафедри зі східних областей УРСР та з інших республік СРСР. Тисячі учителів із східних областей було направлено на Волинь, Закарпаття, в Галичину, сюди завозились підручники, зошити, навчальне приладдя.

Вже в першому повоєнному році в Україні працювало 156 шкіл робітничої та 575 шкіл сільської молоді, переважно вечірніх й заочних. Для дітей-сиріт та дітей-інвалідів відкривалися дитячі будинки, інтернати, заохочувалось опікунство. На початку 50-х років майже усіх дітей шкільного віку було охоплено семирічним навчанням, зростає чисельність учнів у 8 - 10 класах. Їх 34,5 тис. шкіл, які функціонували в Україні, 11 тис. були середніми [4, 67].

Розвиток освіти, як основи всієї культури, мав суперечливий характер. З одного боку, на підставі Закону СРСР про зміцнення зв'язку школи з життям семирічка була замінена восьмирічкою, стимулювалось здобуття середньої освіти, було відкрито понад 80 шкіл-інтернатів, у яких навчалось більш як 20 тис. учнів переважно з багатодітних або неповних сімей. З іншого боку, відбувалася профанація ідеї політехнізації освіти, що призвело на практиці до зміни пріоритетів освіти: акцент робився на підготовку учнів до виробництва. З цією метою на шкоду загальноосвітнім предметам значно більше часу відводилось урокам праці і виробничій практиці.

Так, у 1960-1961 навчальному році в Черкаській області всі учні 9-10 класів масових середніх шкіл були охоплені виробничим навчанням, у тому числі: на базі промислових підприємств проводили навчання 4462 учні, на базі колгоспів - 5280 учнів [5, 122]. Ряд промислових підприємств надавали велику допомогу школам у створенні бази для виробничого навчання, в обладнанні навчальних кабінетів, в забезпеченні шкіл виробничими місцями на підприємствах. Крім створення відповідної матеріальної бази, ряд керівників підприємств та колгоспів подбали про кадри викладачів виробничого навчання.

Помітні зміни відбувалися у змісті та методах освіти. Спостерігається посилення курсу на так звану марксистсько-ленінську підготовку молоді, ігнорування досвіду західних країн, насадження сталінізму як останнього слова марксизму. Посилювався контроль з боку партійних і державних органів, спецслужб за діяльністю шкіл, училищ, технікумів і вузів, за ідейною спрямованістю навчально-виховного процесу, продовжувалась «чистка» професорсько-викладацьких й учительських колективів від «неблагонадійних», здебільшого національно свідомих фахівців.

І все ж 50-ті - початок 60-х років характеризуються розширенням доступу дітей і молоді до знань, підвищенням рівня освіти серед населення, збільшенням інтелектуальної верстви в його складі. У повоєнні роки відбувалась і зміцнювалась матеріальна база установ науки в Україні, особливо тих її галузей, що були пов'язані з військово-промисловим комплексом. Ще в березні 1944 року до Києва повернулася з евакуації президія АН УРСР і було поступово розгорнуто роботу 29 її науково-дослідних інститутів, а влітку філії Академії наук відкрилися у Львові. За період з 1950 до - 1960 рр. чисельність наукових установ зросла з 462 до 488, у півтора рази збільшилась кількість наукових співробітників [6, 281]. У відбудову і подальший розвиток вітчизняної науки зробили внесок президенти Академії наук, вчені зі світовим іменем О. Палладій (з 1946 р.), Б. Патон (з 1962 р.).

Вагомий внесок в розвиток української науки зробив Демиденко Тит Трохимович - вчений в галузі рослинництва, член-кореспондент Академії наук України з 1951 р. Наш земляк, народився в с. Трушівці Чигиринського повіту Київської губернії, тепер Черкаської області. Після закінчення Харківського сільськогосподарського інституту в 1921 р. протягом 10 років працював у Московській сільськогосподарській академії ім. К. А. Тімірязєва.

З 1944 р. завідував кафедрою рослинництва в учбовій частині Української академії сільськогосподарських наук. Опублікував понад 70 наукових праць і статей про фізіологічні та агрохімічні основи живлення найважливіших сільськогосподарських культур.

Зусилля українських учених зосереджувались переважно на розробці загальносоюзних проблем у галузі технічних, фізико-математичних, хімічних, медичних, біологічних проблем. Так, колектив наукових працівників Драбівського дослідного поля Українського Інституту соціалістичного землеробства працював над вивченням продуктивності річних сівозмін, системи добрив і обробітку ґрунту, способів посіву однорічних кормових культур, посіву і удобрення кукурудзи та картоплі, розробляв прийому підвищення ефективності добрив під культури зернобурякової сівозміни. Були розроблені заходи по вирощуванню високих урожаїв кукурудзи, цукрових буряків, озимої пшениці і кормових культур [7, 192].

Визначними подіями у культурному житті республіки було відновлення роботи Київського, Харківського, Одеського державних університетів, відкриття в 1945 р. першого в історії Закарпаття Ужгородського університету. Було значно розширено підготовку спеціалістів, впровадженням заочної та вечірньої форми навчання, особливо учителів та інженерних і агрономічних працівників.

Розвиток науки, її сподвижницька роль у розвитку суспільства і духовному житті народу гальмувались диктатом центру, командно-адміністративними методами управління, некомпетентним втручанням партійно-державного керівництва. Ідеологічні кампанії, які розгорнуло сталінське керівництво, боротьба проти схилення перед західною наукою і культурою, гоніння на генетику, кібернетику, так звана «лисенківщина». Все це вкрай негативно позначилось як на долі окремих учених, так і на розвитку української науки взагалі.

Особливо драматичні наслідки мав сталінізм для розвитку суспільних і гуманітарних наук, які ще в довоєнний час вдалося перетворити в слухняну служницю компартійного режиму, його ідеологічний рупор. Критики зазнали українські історики у постанові ЦК КП(б)У «Про політичні помилки і незадовільну роботу Інституту історії України Академії наук УРСР» (1947 р.), яка критикувала праці періоду війни «Короткий нарис історії України», «Нарис історії України», перший том «Історії України» за спроби відродження націоналістичної схеми історії України М. Грушевського. За так звані «політичні помилки» було звільнено з посади директора інституту М. Петровського, вчинено справжній кадровий погром у його колективі, посилювався ідеологічний контроль за підручниками з історії і нагляд за її викладанням у школах, технікумах, вузах [8, 52].

Критиці було піддано також наукові колективи республіки. Так, академічні інститути агробіології, фізіології і геології згадувалися як такі, що «припускають елементи схилення перед іноземщиною, слабо розкривають пріоритет вітчизняних вчених». Старі штампи тоталітарної ідеології стали основою критичних зауважень на адресу інститутів історії й мистецтвознавства, фольклору та етнографії. Їх звинувачували в наслідуванні концепції М. С. Грушевського, що в той час вважалося неприпустимим.

Попри всі морально-психологічні труднощі, некваліфіковане втручання партійних і державних чиновників, репресії українські вчені збагатили науку фундаментальними розробками, винаходами й відкриттями. Зокрема, багато було зроблено для розвитку ракетної техніки, космонавтики, використання атомної енергії. Українські вчені брали активну участь у підготовці до запуску першого штучного супутника Землі в жовтні 1957 року, польоту в космос першої у світі людини Ю. Гагаріна. Генеральним конструктором космічних кораблів у 1956 році став український вчений С. Корольов. Широке визнання як конструктор турбореактивних двигунів здобув академік А. Люлька [8, 295].

З 1949 року в Інституті фізики під керівництвом М. Пасічника розгорнулися дослідження в галузі фізики атомного ядра. Варто відзначити нашого земляка Бабенко Олександра Калістратовича (що народився на Чигиринщині) - український фізик-методист, був професором Київського педагогічного інституту ім. О. М. Горького. Він є автором таких праць як «Електромагнітна індукція», «Звук», «Коливання і хвилі» та співавтором «Нарисів з методики викладання фізики в середній школі» [9, 3].

В Інституті електрозварювання успішно досліджувався і впроваджувався у виробництво новий метод електрошлакового зварювання кожухів доменних печей, суцільнозварних мостів, суден тощо.

Висновок. Насамкінець відзначимо, що у міру звільнення українських земель від окупантів у селах і містах дедалі ширших масштабів набували відбудова і спорудження нових установ освіти. Українські вчені збагатили науку фундаментальними розробками, винаходами й відкриттями. Відновлення освітнього й культурного життя України відбувалося вкрай важко і неоднозначно. Наслідки цього процесу були б значно вагомішими, якби на перешкоді не стали ідеологічні постулати, насильно принесені в національну науку і освіту українського народу. В результаті формувалися покоління денационалізовані, поширювався кон'юнктурний підхід в гуманітарних науках, витіснялася система національної освіти. Вся українська культура нищилась як культура національна і формувалася як культура класова.

Література

1. Державний архів Черкаської області (далі - ДАЧО), ф. Р-1626, оп. 1, спр. 31.
2. ДАЧО, ф. Р-1628, оп. 2, спр. 8.
3. ДАЧО, ф. Р-1890, оп. 1, спр. 27.
4. Мельниченко В. М. Культурно-освітня сфера українського повоєнного села (1943-1950 рр.): монографія / В. М. Мельниченко, О. Г. Шамрай. - Черкаси, 2009. - 159 с.
5. ДАЧО, ф. Р-4313, оп. 2, спр. 273
6. Юрчук В. І. Культурне життя в Україні у повоєнні роки: світло й тіні / В. І. Юрчук. - К., 1995. - 402 с.
7. Щерба В. П. Із туману віків і днів вчорашніх / П. В. Щерба. - Дубровиця, 2007. - 361 с.
8. Шевченко Л. Д. Культурно-ідеологічні процеси в Україні у 40-50 рр. / Л. Д. Шевченко // Український історичний журнал. - 1992. - № 7 - 8. - С. 42-58.
9. ДАЧО, ф. Р-3990, оп. 1, спр. 334

Одержано редакцією 22.12.2014

Прийнято до публікації 26.12.2014

В статтю проаналізовані відновлення і розвиток освіти і науки в післявоєнний період. Показано складність і неоднозначність умов відновлення освітніх установ. Охарактеризовані досягнення в сфері науки і освіти, а також ідеологічне тиснення на національну науку і освіту українського народу.

Ключевые слова: освіта, наука, післявоєнний період, ідеологічне тиснення.

The article analyzes the reconstruction and development of education and science in the postwar period. Showing the complexity and ambiguity for regenerating network of educational institutions.

Characterized achievements in science and education and ideological pressure on the national science and education Ukrainian people.

Keywords: education, science, Post-War period, ideological pressure.